

HENRYK ZIMOŃ SVD

KOBIETY W TRADYCYJNYCH RELIGIACH AFRYKAŃSKICH

Jednym z istotnych czynników określających normy regulujące zachowanie poszczególnych członków wspólnot pierwotnych oraz ich status społeczny jest płeć, która stanowi podstawę podziałów ról społecznych i pozycji w życiu gospodarczym, politycznym i religijnym. Z faktem istnienia różnic biologicznych między mężczyzną a kobietą wiążą się również treści kulturowe w postaci mitów, wierzeń, rytuałów, zakazów i nakazów. W konkretnych rolach i pozycjach wynikających z różnicy płci trudno jest jednak oddzielić czynnik biologiczny od kulturowego. Badania etnologiczne u ludów pierwotnych wskazują na odrębności ról społecznych mężczyzn i kobiet; role te wychodzą poza sferę zachowań biologicznych. Zróżnicowanie statusu mężczyzny i kobiety wynika ostatecznie bardziej z doświadczeń, oczekiwań i uwarunkowań kulturowych niż z różnic biologicznych¹.

Przyjmując płeć jako pierwszorzędną kategorię analityczną, religioznawcy badają jej funkcję w symbolizacji tradycji religijnych, instytucjonalizację ról w grupach religijnych i dynamikę interakcji między systemami wierzeń a społeczną, kulturową oraz religijną pozycją kobiet. Badacze, zwłaszcza kobiety, odkrywają wyróżniające i charakterystyczne dla kobiet doświadczenie kulturo-

Prof. dr hab. HENRYK ZIMOŃ SVD – kierownik Katedry Historii i Etnologii Religii Instytutu Teologii Fundamentalnej KUL; adres do korespondencji: ul. Jagiellońska 45, 20-950 Lublin 8, skr. poczt. 1110, tel. (081) 740-15-92.

¹ C. R. E m b e r. *Gender Differences and Roles*. W: *Encyclopedia of Cultural Anthropology*. Vol. 2. Ed. D. Levinson, M. Ember. New York 1996 s. 519, 523; M. Z. R o s a l d o, L. L a m p h e r e. *Introduction*. W: *Women, Culture and Society*. Ed. M. Z. Rosaldo, L. Lamphere. Stanford 1974 s. 5 n., 14; M. S t r o b e l. *Women in Religious and Secular Ideology*. W: *African Women South of the Sahara*. Ed. M. J. Hay, S. Sticher. 2nd ed. Harlow 1995 s. 102 n.

we i religijne, krytykują tradycje kulturowe i religijne o orientacji androcentrycznej oraz zmierzają do feministycznej reinterpretacji i rekonstrukcji religii i kultury. Z badań życia społeczno-kulturowego kobiet, prowadzonych przez kobiety w ostatnich latach, wynika, że kobieta odgrywa istotną rolę w życiu społecznym i religijnym u wielu ludów pierwotnych²

Niektórzy badacze tego zagadnienia wskazują na fakt, że również studia nad sferą religijną człowieka pierwotnego nacechowane były androcentryzmem. Mężczyźni w większości wypadków badali raczej życie religijne własnej płci, a zaniedbywali sferę religijności kobiet³ Wielu antropologów kulturowych (szczególnie kobiet) zajmujących się badaniem statusu kobiety w różnych kulturach tradycyjnych wskazuje na istnienie uniwersalnej asymetrii związanej z płcią. Podkreślają oni, że zajęcia wykonywane przez mężczyzn są powszechnie uważane za ważniejsze od tych, które wykonują kobiety, co uwarunkowane jest kulturowo. Asymetria ta odnosi się także do sfery religijnej. W wielu społecznościach niepiśmiennych, w których status społeczny kobiety jest niski, nie mogą one pełnić roli przywódców religijnych. Są także wyłączone z partycypacji w ważnych rytuałach rodowych i plemiennych, mimo iż kobietom przypisuje się wielką moc, która nieraz uważana jest za niebezpieczną i szkodliwą. W społecznościach afrykańskich więcej jest rytuałów sprawowanych dla kobiet (np. rytuały puryfikacyjne) niż dla mężczyzn, a ich celem jest oczyszczenie kobiet, ochrona przed ich mocą lub jej wykorzystanie dla dobra mężczyzn⁴.

Próbując wyjaśnić większe zaangażowanie mężczyzn w sferę religijno-rytualną, podkreśla się fakt, że w porównaniu z kobietami mężczyźni mają

² C. H. B u c h a n a n. *Women's Studies*. W: *The Encyclopedia of Religion*. Vol. 15. Ed. M. Eliade. New York 1987 s. 433; R o s a l d o, L a m p h e r e, jw. s. 9-12; S. N. E z e a n y a. *Women in African Traditional Religion*. „Orita” 10:1976 No. 2 s. 108, 121; U. K i n g. *General Introduction*. W: *Women in the World's Religions, Past and Present*. Ed. U. King. New York 1987 s. VII.

³ *Unspoken Worlds: Women's Religious Lives in Non-Western Cultures*. Ed. N. A. Falk, R. M. Gross. San Francisco 1980; B u c h a n a n, jw. s. 434.

⁴ E. A r d e n e r. *Belief and the Problem of Women*. W: *Perceiving Women*. Ed. E. Ardener. London 1975 s. 4; R o s a l d o, L a m p h e r e, jw. s. 3 n., 6 n., 14; C. S u d a. *The Centrality of Women in the Moral Teachings in African Society*. „Nordic Journal of African Studies” 5:1996 No. 2 s. 76; E z e a n y a, jw. s. 106; M. A. O d u y o y e. *Women and Ritual in Africa*. W: *The Will to Arise. Women, Tradition and the Church in Africa*. Ed. M. A. Oduyoye, M. R. A. Kanyoro. 2nd printing. Maryknoll, N.Y. 1995 s. 10, 16-19; L. F a n u s i e. *Sexuality and Women in African Culture*. W: *The Will to Arise* s. 139, 151; F. M. M b o n. *Women in African Traditional Religions*. W: *Women in the World's Religions, Past and Present* s. 9 n.; J. R. C r a w f o r d. *Witchcraft and Sorcery in Rhodesia*. London 1967 s. 157.

więcej wolnego czasu, co pozwala im na większe zaangażowanie w ceremonie religijne. Ludy pierwotne uważają życie za fundamentalną wartość i dlatego ich tradycje kulturowe i religijne podkreślają funkcje biologiczne kobiety oraz upatrują w prokreacji jej główne powołanie i zadanie. Wiele tabu i rytuałów ma na celu ochronę życia kobiety i wspieranie jej zdolności prokreacyjnej. Rytm życia codziennego kobiety jest bardziej związany z rodziną i z domem. Zajęcia domowe i opieka nad dziećmi pochłaniają dużo czasu, odbierając przez to kobietom możliwość oddawania się zajęciom religijno-rytualnym. U wielu ludów afrykańskich podczas menstruacji kobieta uważana jest za rytualnie nieczystą oraz niebezpieczną i dlatego często przebywa w specjalnie do tego celu wyznaczonych miejscach. W tym okresie nie może brać aktywnego udziału w życiu społeczno-religijnym wspólnoty⁵

Przedmiotem artykułu jest ukazanie roli kobiet afrykańskich w takich dziedzinach sfery religijnej, jak: leczenie, gdzie pełnią one rolę lekarza rodzimego (znachora) i uzdrowiciela, kapłaństwo, nawiedzenie przez duchy (kobieta jako szamanka i medium), wróżbiarstwo oraz inne funkcje religijne kobiet („żony” bóstw, zaklinaczki deszczu, czarownice i wiedźmy).

I. ROLA KOBIECY W LECZNICTWIE

U wielu ludów niepiśmiennych kobieta pełni rolę znachora i uzdrowiciela, gdyż podstawowa opieka lekarska ma miejsce w rodzinie i jest często wykonywana przez matki i babcie. W Afryce znachorami są mężczyźni i kobiety, przy czym czasem obdarza się ich również funkcją kapłana lub wróżbity. Dlatego poza leczeniem chorób fizycznych i psychicznych znachorzy mogą pełnić funkcje kapłańskie, przeprowadzać rytuały wróżbiarskie oraz ostrzegać i doradzać w sprawach społecznych i moralnych. U ludu Swazi (Afryka Południowa) w 1983 r. kobiety stanowiły połowę znachorów⁶

⁵ A r d e n e r, jw. s. 3; E. L. M e n d o n s a. *The Position of Women in the Sisala Cult*. W: *The New Religions of Africa*. Ed. B. Jules-Rosette. Norwood 1979 s. 66; R o s a l d o, L a m p h e r e, jw. s. 8 n., 14; D. P a u l m e. *Introduction*. W: *Femmes d'Afrique Noire*. Éd. D. Paulme. Paris 1960 s. 20; E z e a n y a, jw. s. 116 n.; I. S j o r s l e v. *The Vicious Circle. Spirit Possession as a Feminine Reaction to Inequality*. „Folk” 21-22:1979/1980 s. 241; O d u y o y e, jw. s. 17 n., 20 n.; F a n u s i e, jw. s. 143; M b o n, jw. s. 11, 19; C. R. G a b a. *Women and Religious Experience among the Anlo of West Africa*. W: *Women in the World's Religions, Past and Present* s. 179, 185.

⁶ E. C. G r e e n. *Mystical Black Power: The Calling to Diviner-Mediumship in Southern Africa*. W: *Women as Healers. Cross-Cultural Perspectives*. Ed. C. S. McClain. New Bruns-

Nawiedzenie przez duchy (np. *bori* u Hausów, Fulanów i innych ludów Afryki Zachodniej, *zar* w Etiopii, Sudanie i w Afryce Wschodniej, *tromba* na Madagaskarze) jest uważane powszechnie za symptom choroby. Dlatego celem zjednania tych duchów chorzy, wśród których w większości są kobiety, zostają inicjowani do kultów leczniczych. Większy udział kobiet w kultach leczniczych w społecznościach muzułmańskich Afryki niektórzy badacze wyjaśniają następującymi przyczynami: wyłączenie kobiet z życia publicznego, możliwość leczenia ich kryzysu tożsamości, dostarczenie im przez grupę wsparcia społecznego w życiu codziennym⁷

Według wierzeń Konkombów z Ghany psotne duchy buszu (*beninkpiib* lub *biponib*) mogą szkodzić mężczyznom i kobietom, sprowadzając różne choroby, zwłaszcza natury psychicznej. Po konsultacji z wróżbitą taka chora osoba musi przejść wiele rytów, które trwają kilka lat. Kończą się one „złapaniem” tych duchów w buszu do torby i uwięzieniem w przybytku, będącym odąd własnością chorej osoby i składającym się z wykonanych z tykwy trzech misek: miski zawierającej kości ofiarowanych zwierząt i jej nakrywki oraz miski odwróconej dnem do góry. Od tego czasu duchy mogą pomagać chorej osobie w zamian za pamięć o nich i cześć wyrażającą się w ofiarach ze zwierząt⁸

II. KAPŁAŃSTWO KOBIEC

Kapłaństwo cieszy się szacunkiem u ludów pierwotnych, a obowiązkiem kapłanów jest składanie ofiar bóstwom, duchom opiekuńczym i przodkom. Na ogół kapłanami są mężczyźni, choć nie wyłącznie. W Afryce kobiety w mniejszym zakresie spełniają funkcje kapłańskie, modlą się też w intencji

wick 1989 s. 187; E z e a n y a, jw. s. 114; M b o n, jw. s. 12 n.; J. S. M b i t i. *Afrykańskie religie i filozofia*. Tł. K. Wiercińska. Warszawa 1980 s. 210.

⁷ I. M. L e w i s. *Spirit Possession in Northern Somaliland*. W: *Spirit Mediumship and Society in Africa*. Ed. J. Beattie, J. Middleton. London 1969 s. 215-217; M. O n w u e j e o g w u. *The Cult of the Bori Spirits among the Hausa*. W: *Man in Africa*. Ed. M. Douglas, P. M. Kaberry. London 1969 s. 281-285, 289-292.

⁸ Zob. M. M a n o u k i a n. *Tribes of the Northern Territories of the Gold Coast*. London 1951 s. 94; D. T a i t. *Spirits of the Bush. A Note on Personal Religion among the Konkomba*. „Universitas” 1:1953 No. 1 s. 17 n.; J.-C. F r o e l i c h. *La tribu Konkomba du Nord Togo*. Dakar 1954 s. 201-203; H. Z i m o Ń. *Afrykańskie rytuały agrarne na przykładzie ludu Konkomba*. Warszawa 1992 s. 29, 83 n.; t e n ż e. *Sakralność ziemi u ludu Konkomba z Afryki Zachodniej*. Lublin 1998 s. 186.

rodziny i wspólnoty lineażowej, przyczyniając się do dobra duchowego tych grup etnicznych⁹

U ludów Ga i Adangme w Ghanie bóstwa mogą zawładnąć kobietami, które przez ten fakt stają się kapłankami, zwanymi *woyei* u ludu Ga. Ich zadaniem jest wykonywanie tańca podczas rytuałów i wchodzenie w trans mediumistyczny, w czasie którego przemawiają w imieniu bóstwa czy ducha i przekazują informację od niego¹⁰ Kapłankami u Jorubów (Nigeria) są kobiety starsze po menopauzie. U ludu Igbo z Nigerii kobiety mogą składać bóstwom proste ofiary, prosząc np. o płodność i dziękując za urodzenie dziecka. Natomiast u ludu Bini z Nigerii kobiety są kapłankami boga Olokun, który dba o płodność kobiet i nosi przydomek „Przynoszący dzieci”¹¹

W czasach przedkolonialnych u plemienia Ijede (grupa ludu Isoko z Nigerii) kobiety były kapłankami bogini Omotuvioto. Przeprowadzały one rytuały oczyszczające po popełnieniu przez kobiety przekroczeń szkodzących płodności, składały w przybytkach ofiary przebłagalne, np. w przybytku ducha Uruobe. W wypadku epidemii czy częstej śmierci, zwłaszcza dzieci, kobiety zamężne wykonywały rytuał błagalny w nocy, chodząc nago. Mężczyźni nie mogli uczestniczyć w tym i w innych rytuałach. Po ustąpieniu wód po powodzi oraz przed rozpoczęciem upraw kobiety spełniały ceremonię wypędzenia złych duchów, zwaną *idhe*, oraz pełniły ważne funkcje w czasie takich festiwali agrarnych, jak: *emeni*, *eloho* i *owhe*¹².

U ludów Zulu, Kosa (Xhosa) z Afryki Południowej i Lugbara (Uganda) starsze kobiety po menopauzie, uważane za „mężczyzn”, spełniają funkcje kapłańskie, składając ofiary znanym im duchom zmarłych przodków¹³ U Zulusów tylko kobiety i dziewczyny uczestniczyły dawniej na początku sezonu rolniczego po zasiewach w rytuale agrarnym ku czci bogini Nomku-

⁹ E z e a n y a, jw. s. 109 n., 121; G a b a, jw. s. 178; J. S. M b i t i. *Flowers in the Garden. The Role of Women in African Religion*. W: *African Traditional Religions in Contemporary Society*. Ed. J. K. Olupona. New York 1991 s. 68-71; J. A. O m o y a j o w o. *The Role of Women in African Traditional Religion and among the Yoruba*. Tamże s. 74, 77.

¹⁰ M. J. F i e l d. *Religion and Medicine of the Ga People*. 2nd ed. London 1961 s. 8; t a ż. *Spirit Possession in Ghana*. W: *Spirit Mediumship and Society in Africa*. Ed. J. Beattie, J. Middleton. London 1969 s. 11.

¹¹ E. B. I d o w u. *Olodumare. God in Yoruba Religion*. London 1962 s. 132, 138; E z e a n y a, jw. s. 110-112. Zob. także: S. P i ł a s z e w i c z. *Słownik mitologii i religii Czarnej Afryki*. Warszawa 1996 s. 146.

¹² O. W. O g b o m o, Q. O. O g b o m o. *Women and Society in Pre-colonial Iyede*. „Anthropos” 88:1993 s. 439 n.

¹³ E z e a n y a, jw. s. 112; S u d a, jw. s. 75.

bulwana („Księżniczka nieba”), prosząc o dobre plony poprzez obiatę z piwa, pieśni i tańce¹⁴.

Ludy rolnicze Afryki znają instytucję kapłana ziemi, który jest opiekunem sanktuarium ducha ziemi i innych miejsc sakralnych rodu. Kapłan ziemi cieszy się wielkim uznaniem i prestiżem u ludu Konkomba i innych ludów woltańskich Afryki Zachodniej. U Konkombów kapłan ziemi jest jednym z najważniejszych specjalistów rytualnych. Reprezentuje on członków rodu i pośredniczy między ludźmi a istotami nadnaturalnymi. Władza oraz określone funkcje religijne i społeczne kapłana ziemi wypływają z faktu pochodzenia od pierwszego mieszkańca danego terytorium rodowego oraz z „wybrania” przez ducha ziemi. Do jego obowiązków należy składanie ofiar bóstwu ziemi Kiting, uobecniomemu w sanktuariach ziemi, które znajdują się na terenach zamieszkałych przez członków każdego rodu¹⁵

Kapłanami ziemi w Afryce są prawie wyłącznie mężczyźni. Jedynym wyjątkiem jest lud Namnam z północnej Ghany, wśród którego oprócz mężczyzn również kobiety pełnią funkcje kapłana ziemi¹⁶. Stwierdzenie H. A. Blaira, że w plemienu Binafiab ludu Konkomba z północnej Ghany kapłanką ziemi w wiosce Wapuli była kobieta¹⁷, nie znajduje potwierdzenia w wynikach moich badań wśród tego ludu, gdyż w badanych przeze mnie 30 wioskach usytuowanych wokół Saboby kapłanami ziemi byli wyłącznie mężczyźni. U Konkombów znana jest natomiast tzw. duchowa „żona” kapłana ziemi (*utindaan aapuu*), związana z nim specjalnymi więzami mistycznymi (a nie małżeńskimi), która bierze udział w rytuale wprowadzenia na urząd kapłana ziemi oraz w rytuałach sprawowanych przez kapłana ziemi w sanktuariach ziemi, siedząc po prawej stronie kapłana ziemi przed kamieniem ofiarnym

¹⁴ M. G l u c k m a n. *Zulu Women in Hoecultural Ritual*. „Bantu Studies” 9:1935 s. 255-259.

¹⁵ Zob. Z i m o Ń. *Kapłani ziemi u ludu Konkomba w północnej Ghanie*. W: *Kapłan pośród ludu kapłańskiego*. Red. W. Słomka, J. Misiurek. Lublin 1993 s. 165-168; t e n ż e. *Sakralność ziemi* s. 51, 75.

¹⁶ R. S. R a t t r a y. *Tribes of the Ashanti-Hinterland*. Vol. 2. Oxford 1932 s. 371 n.; J. Z w e r n e m a n n. *Die Erde in Vorstellungswelt und Kultpraktiken der sudanischen Völker*. Berlin 1968 s. 127.

¹⁷ H. A. B l a i r. *Some Tribes of the Konkomba* s. 40 (mps – cyt. za: M o n o u k i a n, jw. s. 85 i przyp. 2). Zob. także: J.-C. F r o e l i c h. *Les Konkomba, les Moba, les Dyé*. W: t e n ż e, P. A l e x a n d r e, R. C o r n e v i n. *Les populations du Nord-Togo*. Paris 1963 s. 142 i przyp. 2.

oraz podtrzymując drób ofiarowany duchowi ziemi i innym istotom nadnaturalnym przez kapłana ziemi¹⁸.

III. NAWIEDZENIE KOBIECY PRZEZ DUCHY

Szamanami wchodzącymi często w specjalne relacje z duchami celem uleczenia choroby są u ludów pierwotnych częściej mężczyźni niż kobiety. Zwykle sądzi się, że skuteczność leczenia pochodzi z mocy duchowych pomocników szamana i z możliwości skłonienia ich do okazania pomocy szamanowi lub szamance. Kontakt z duchowymi istotami osiąga się poprzez wejście w odmienne stany świadomości, które można określić jako trans lub transowy stan umysłu, wywołany za pomocą specyficznych psychotechnik, substancji halucynogennych i rytuałów. Często uważa się, że szaman ma niezwykle właściwości dlatego, iż jeden z jego pomocników duchowych fizycznie wszedł w jego ciało i nim zawładnął. W stanach zawładnięcia szaman lub szamanka staje się medium dla ducha, który przez niego lub przez nią przemawia.

U ludu Anlo (grupa Ewe w Ghanie) mediami są wyłącznie kobiety, zwane *agbasiwo*. Nawiedzenie przez duchy, dotyczące prawie wyłącznie kobiet, łączy się u ludu Lugbara (Uganda) z wróżbiarstwem. Przez spożycie bulwy lub liści dzikiego kwiatu *oyo* kobiety wpadają w trans i są zawładnięte przez immanentnego boga Adro¹⁹ U ludu Njoro (Uganda) mediami duchów Cwezi (*mbandwa*) i duchów przodków (*mizimu*) są w większości kobiety. Podobnie u ludu Somali (Somalia) głównie kobiety (wdowy, kobiety bezdzietne i rozwiedzione) są nawiedzone przez duchy *saar* (*zar*), a u ludu Swazi (Afryka Południowa) w 1983 r. kobiety stanowiły 70% mediów-wróźbitów (*sangomas*)²⁰

U ludu Kalabari (Nigeria) jednym z typów nawiedzenia przez duchy jest zawładnięcie przez mniejsze duchy wodne kobietami, zwanymi *oru kuro ereme*. Ten typ nawiedzenia jest najstarszy i bardzo rozpowszechniony współcześnie. W niektórych społecznościach aż 5% kobiet jest nawiedzonych przez

¹⁸ Z i m o ń. *Afrykańskie rytuały agrarne* s. 105; t e n ż e. *Sakralność ziemi* s. 58, 128.

¹⁹ G a b a, jw. s. 178; J. M i d d l e t o n. *Lugbara Religion. Ritual and Authority among the East African People*. 2nd ed. London 1964 s. 249; t e n ż e. *Spirit Possession among the Lugbara*. W: *Spirit Mediumship and Society in Africa*. Ed. J. Beattie, J. Middleton. London 1969 s. 224-226.

²⁰ J. B e a t t i e. *Spirit Mediumship in Bunyoro*. W: *Spirit Mediumship and Society in Africa* s. 168 n.; L e w i s, jw. s. 204; G r e e n, jw. s. 187.

te duchy. Są one uważane za ich „żony” i pełnią ważną rolę we wróżbiarstwie. Wśród mediów jedną z najślawniejszych jest Oruba, kobieta nawiedzona przez ducha Owuala²¹

U ludów Nago-Joruba (Nigeria) i Fon (Benin) mediami, czyli osobami nawiedzonymi przez bóstwa orisze i woduny, są mężczyźni i kobiety, którzy nazwani są „żoną” oriszy (*ijaworisha*) czy „żoną” woduna (*wodunsi*) w znaczeniu poddania bóstwu, a nie określenia płci²².

U ludu Tonga (Zambia) mężczyźni i kobiety są mediami duchów dbających o dobro wspólne (*basangu*) i duchów powodujących choroby (*masabe*). Zawładnięcie przez duchy *basangu* ma charakter rodzimy i jest rzadkością, nawiedzenie zaś przez duchy *masabe* występuje powszechnie oraz jest czymś nowym i pochodzącym z terenów zamieszkanym przez Szonów (Zimbabwe). Tańce towarzyszące nawiedzeniu przez te ostatnie duchy mają na celu uleczenie chorej osoby. Zdaniem mężczyzn z terenów nizinnych kobiety są bardziej podatne na nawiedzenie duchów *masabe*, ponieważ są one pełne złośliwości. Potwierdza to statystyka nawiedzeń w czterech rejonach z 1962 r.²³

U ludów Zulu, Soto [Sotho, Suto], Swazi, Kosa (Afryka Południowa) najczęściej kobiety są nawiedzone przez duchy przodków i stając się wróżbitkami (zwanymi *izangoma* u Zulusów i *sangomas* u Swazi), zyskują prestiż społeczny²⁴.

Badacze ludów afrykańskich (M. Gluckman, A. Hoernle, E. H. Ashton, H. Kuper, B. G. M. Sundkler, R. Horton, I. M. Lewis i in.) podkreślają, że zawładnięciu przez duchy ulegają częściej kobiety niż mężczyźni i traktują to jako rekompensatę za podrzędny status kobiet w życiu społecznym, politycznym i religijnym²⁵. Zdaniem A. B. Kehoe i D. H. Giletti kobiety wchodzi częściej w trans mediumistyczny z powodu niedoboru wapnia²⁶.

²¹ R. H o r t o n. *Types of Spirit Possession in Kalabari Religion*. W: *Spirit Mediumship and Society in Africa* s. 28-32, 35.

²² P. V e r g e r. *Trance and Convention in Nago-Yoruba Spirit Mediumship*. Tamże s. 50.

²³ E. C o l s o n. *Spirit Possession among the Tonga of Zambia*. Tamże s. 70 n., 90-94.

²⁴ G l u c k m a n, jw. s. 261 n., 270; S. E. L e e. *Spirit Possession among the Zulu*. W: *Spirit Mediumship and Society in Africa* s. 130-132, 139-141, 143 n.; G r e e n, jw. s. 199.

²⁵ Zob. m.in. G l u c k m a n, jw. s. 270; H. K u p e r. *An African Aristocracy. Rank among the Swazi*. 4th ed. London 1969 s. 165 n.; B. G. M. S u n d k l e r. *Bantu Prophets in South Africa*. 4th ed. London 1970 s. 22; H o r t o n, jw. s. 42; L e w i s, jw. s. 216 n.; t e n ż e. *Spirit Possession and Deprivation Cults*. „Man” 1:1966 s. 310; t e n ż e. *Ecstatic Religion. An Anthropological Study of Spirit Possession and Shamanism*. Harmondsworth 1971 s. 31-34, 79 n.; J. B e a t t i e, J. M i d d l e t o n. *Introduction*. W: *Spirit Mediumship and Society in Africa* s. XXV; I. B e r g e r. *Rebels or Status Seekers? Women as Spirit Mediums*

IV. KOBIECY JAKO WRÓZBITKI

Wróżbiarstwo polega na interpretacji tajemnic życia, przekazywaniu woli istot nadnaturalnych, kierowaniu życiem ludzkim, ustalaniu przyczyn choroby, identyfikowaniu wiedźm i czarowników, przepowiadaniu przyszłości, ujawnianiu ukrytych konfliktów międzyludzkich oraz przywracaniu harmonii społecznej. Praktyki wróżbiarskie świadczą też o wierze ludzi w istnienie świata transcendentnego i życia pozagrobowego. Wróżbiarstwo jest praktykowane u ludów niepiśmiennych zarówno przez mężczyzn, jak i kobiety²⁷

W Afryce Zachodniej i u niektórych ludów innych części Afryki (np. Njoro) funkcje wróżbiarskie są częściej wykonywane przez mężczyzn²⁸. U ludów Zulu, Swazi i Soto z Afryki Południowej natomiast więcej kobiet zajmuje się wróżbiarstwem. W latach pięćdziesiątych XX w. u Zulusów 90% wróżbitów było kobietami²⁹

U ludu Lugbara (Uganda) wróżbitami (*ojou*) są w większości kobiety. Otrzymują one moc wróżbiarską przez nawiedzenie Adro, immanentnego boga ziemskiego, lub czasem Adroanzi („jego dzieci”). Mężczyźni przekazują umiejętność wróżenia najstarszym synom, a kobiety – najstarszym córkom.

in East Africa. W: *Women in Africa. Studies in Social and Economic Change*. Ed. N. J. Hafkin, E. G. Bay. Stanford 1976 s. 157, 168 n., 172 n., 176 n., 180 n.; S. A. N a s i m i y u. *The Church: Enabling and Empowering of Women in Africa*. „African Christian Studies” 11:1999 No. 4 s. 8.

²⁶ A. B. K e h o e, D. H. G i l e t t i. *Women's Preponderance in Possession Cults: The Calcium-Deficiency Hypothesis Extended*. „American Anthropologist” 83:1981 s. 549-561. Te redukcjonistyczną hipotezę biologiczną stanowczo odrzuca I. M. Lewis (*Spirit-Possession and Biological Reductionism: A Rejoinder to Kehoe and Giletti*. Tamże 85:1983 s. 412-417). Zob. także jego przedmowę do drugiego wydania książki *Ecstatic Religion. A Study of Shamanism and Spirit Possession*. London 1989 s. 10.

²⁷ Zob. G. P a r r i n d e r. *West African Religion*. 7th ed. London 1978 s. 137; D. Z a h a n. *Religion, spiritualité et pensée africaine*. Paris 1970 s. 129 n.; J. B e a t t i e. *Divination in Bunyoro, Uganda*. „Sociologus” 14:1965 s. 44; C. A. D i m e. *Divination: The Penumbra of African Traditional Religion*. „Orita” 14:1982 s. 90-93, 99, 102-104; L e w i s. *Ecstatic Religion* (1st ed.) s. 18; J. M i d d l e t o n. *Oracles and Divination among the Lugbara*. W: *Man in Africa* s. 263; E. M. Z u e s s e. *Divination*. W: *The Encyclopedia of Religion*. Vol. 4. Ed. M. Eliade. New York 1987 s. 375 n., 380.

²⁸ B e a t t i e. *Spirit Mediumship in Buynoro* s. 45; K. D i t t m e r. *Die Methoden des Wahrsagens im Ober-Volta-Gebiet und seine Beziehung zur Jägerkultur*. „Baessler Archiv” 6:1958 s. 3.

²⁹ G l u c k m a n, jw. s. 261; R. I. J. H a c k e t t. *Women and New Religious Movements in Africa*. W: *Religion and Gender*. Ed. U. King. Oxford 1995 s. 270; S u d a, jw. s. 75; E z e a n y a, jw. s. 113 n.; G r e e n, jw. s. 186, 188.

Wróżbitki praktykują albo w okresie rodzenia dzieci (wówczas nie mogą mieć kontaktów seksualnych z mężami), albo zwykle po osiągnięciu menopauzy. Ich przybytki wróżbiarskie, zbudowane z kamieni rzecznych, zwane są *adrojo* („chatka boga”). Wróżbitki mają wielką moc, identyfikują czarowników i więdźmy, leczą chorych i są uważane za tajemnicze i niebezpieczne³⁰

U ludów Tswana (Botswana), Pondo, Kosa (Afryka Południowa), Anlo, Gondza (Ghana), Lebu (Senegal), Ijede (grupa ludu Isoko), Gwari (Nigeria) i Alur (Uganda) wróżbitami są mężczyźni i kobiety³¹. U ludu Lango (Uganda) kapłanka bogini Atida (matka boga Dżok) była sławną wróżbitką i często proszono ją o porady, np. w czasie suszy³².

U ludu Sisala z północnej Ghany kobiety mogą być wróżbitkami, które jednak nie konsultują się osobiście z innych wróżbitami ani nie składają ofiar. Nie mogą one również sprawować funkcji lidera w kulcie wróżbiarskim w wiosce, gdyż – w przeciwieństwie do mężczyzn – wróżbitka zawsze pozostaje młodszym członkiem wśród wróżbitów wioski. Kobieta po inicjacji na urząd wróżbitki zwykle nie praktykuje, dopóki nie wychowa dzieci i nie osiągnie wieku przekwitania. Marginalna pozycja wróżbitki w kulcie wróżbiarskim u ludu Sisala wynika z systemu społeczno-kulturowego i podrzędnej roli kobiety w tym systemie³³

Wróżbitami cieszącymi się autorytetem w rodzie (podobnie jak najstarsi członkowie rodu i kapłani ziemi) są u ludu Konkomba (Ghana) przeważnie mężczyźni, choć również kobiety mogą pełnić tę funkcję³⁴. W czasie rytuału wróżenia (*tibwar*) w trzecim dniu wtórnego pogrzebu (odbywa się co 3-4 lata w wiosce i dotyczy wszystkich zmarłych w tym czasie) dwóch wróżbitów mężczyzn stara się wyjaśnić licznie zebranym uczestnikom przyczynę śmierci każdej osoby zmarłej w wiosce od ostatniego wtórnego pogrzebu. U Konkom-

³⁰ M i d d l e t o n. *Lugbara Religion* s. 249; t e n ż e. *Oracles and Divination among the Logbara*. W: *Man in Africa* s. 267.

³¹ E z e a n y a, jw. s. 114; G a b a, jw. s. 178; O g b o m o, O g b o m o, jw. s. 439; S. F. N a d e l. *Witchcraft in Four African Societies. An Essay in Comparison*. „American Anthropologist” 54:1952 s. 20; E. G o o d y. *Legitimate and Illegitimate Agression in a West African State*. W: *Witchcraft Confessions and Accusations*. Ed. M. Douglas. London 1970 s. 242; A. H u n t e r. *Reaction to Conquest. Effects of Contact with Europeans on the Pondo of South Africa*. 4th ed. London 1969 s. 320.

³² J. H. D r i b e r g. *The Lango: A Nilotic Tribe of Uganda*. London 1923 s. 218, 260.

³³ M e n d o n s a, jw. s. 59, 63 n., 66; t e n ż e. *The Politics of Divination. A Processual View of Reactions to Illness and Deviance among the Sisala of Northern Ghana*. Berkeley 1982 s. 117, 162.

³⁴ Zob. Z i m o Ń. *Afrykańskie rytuały agrarne* s. 82-84.

bów nigdzie nie spotkałem w tej funkcji wróżbitek w czasie tak ważnego obrzędu wróżenia.

V. INNE FUNKCJE RELIGIJNE KOBIECY AFRYKAŃSKICH

U niektórych ludów Afryki Zachodniej kobiety uważane są za „żony” męskich bóstw. U ludów Ewe (Togo), Anlo (Ghana), Igbo i Joruba (Nigeria) czcicielki bóstw są nazywane ich „żonami”, a w roli widzialnych mężów często występują kapłani tych bóstw. Kobiety kontrolują ważne przybytki rytualne (u ludu Diola z Senegalu), dbają o miejsca sakralne i utrzymują je w czystości, tańczą i śpiewają ku czci bóstw, przygotowują przedmioty służące do składania obiat z napojów i krwawych ofiar, zajmują się klientami kapłanów³⁵ Kobiety u Jorubów z Nigerii dbają, aby była zawsze świeża woda w garnku znajdującym się w sanktuarium bóstwa Obatala (Oriszanla). Codziennie rano młoda kobieta (dziewica) lub starsza kobieta (po menopauzie) przynosi wodę ze źródła, w drodze nie rozmawia z nikim i dzwoni dzwonkiem na znak, iż spełnia funkcję rytualną³⁶. U ludu Lozi (Zambia) kobiety przygotowują piwo na wszystkie publiczne uroczystości religijne; bez ich współpracy rytuały byłyby nieskuteczne. Silną pozycję polityczną u ludu Zulu (Republika Południowej Afryki) ma siostra króla, która sprawuje kontrolę nad jego rządami i składa obiaty z piwa mające charakter przebłagalny³⁷

U pewnych ludów Afryki Wschodniej i Południowej kobiety kontrolują płodność ziemi. U ludów Lotuko, Lokoja, Nuba (Sudan), Ikizu (Tanzania), Lowedu [Lobedu] i Swazi (Afryka Południowa) kobiety sprawują władzę polityczną i rytualną zaklinaczy deszczu³⁸. I कांग i Ikumi jako zaklinaczki deszczu były bardzo znane u ludu Lotuko. Nyankinwa przyniosła kamienie deszczowe i była pierwszą władczynią ludu Ikizu. Matka króla u ludu Swazi pełniła oprócz króla ważne funkcje rytualne³⁹ Mudżadzi, królową ludu Lo-

³⁵ E z e a n y a, jw. s. 112 n., 114 n.; P a r r i n d e r, jw. s. 51; M b o n, jw. s. 13 n.; G a b a, jw. s. 178 n., 183; O m o y a j o w o, jw. s. 75 n.

³⁶ J. O. A w o l a l u. *Yoruba Beliefs and Sacrificial Rites*. London 1979 s. 22; M b o n, jw. s. 14.

³⁷ C. M. T u r n b u l l. *Man in Africa*. London 1976 s. 50.

³⁸ Zob. C. G. S e l i g m a n, B. Z. S e l i g m a n. *The Social Organization of the Lotuko*. „Sudan Notes and Records” 8:1925 s. 27; J. F. M a d d e n. *The Exhumation of a Latuka Rain Chief*. Tamże 23:1940 s. 351; D. H a w k e s w o r t h. *The Nuba Proper of Southern Kordofan*. Tamże 15:1932 s. 171.

³⁹ C. M u r a t o r i. *I कांग, Queen of Tirrangore*. Tamże 35:1954 s. 144-147; E. C.

wedu w północnym Transwalu, noszącą przydomek „przeobrażająca chmury” i rządzącą w latach trzydziestych XX w., uznano za najślawniejszą zaklinaczkę deszczu w całej Afryce Południowej⁴⁰ W tradycji ustnej ludów Zanki (Tanzania) i Njole (Kenia) kobieta była pierwszą zaklinaczką deszczu i równocześnie założycielką klanu, jednakże jej potomkowie spełniający funkcję zaklinacza deszczu byli już mężczyznami⁴¹.

Wśród 18 znanych mi zaklinaczy deszczu u ludu Kerebe (Tanzania) była jedna kobieta imieniem Muzubwa z rodu Gana. Z tego rodu i rodu Czuma pochodzili najślawniejsi zaklinacze deszczu⁴² Kobiety mogą pełnić funkcję zaklinacza deszczu u ludów Teso, Aczoli (Uganda), Akamba (Kenia), Tonga (Zambia), Rundi (Burundi), Isanzu (Tanzania) i Zulu (Afryka Południowa)⁴³ U ludu Teso kilkadziesiąt kobiet i dziewcząt tańczy i śpiewa z kilkoma mężczyznami w czasie sprawowania rytuału sprowadzenia deszczu. Słowa pieśni wyrażają prośbę o deszcz. Celem zapewnienia płodności i deszczu u ludu Tswana młode dziewice z napełnionymi wodą sakralnymi garnkami obchodzą pola i rozlewają wodę na ziemię⁴⁴.

B a k e r. *Notes on the Waikizu and Wasizaki of Musoma*. „Tanganyika Notes and Records” 23:1947 s. 66; P. J. S h o e m a n. *The Swazi Rain Ceremony*. „Bantu Studies” 9:1935 s. 170; H. B e e m e r. *The Swazi Rain Ceremony (Critical Comments on P. J. Schoeman's Article)*. Tamże s. 275; K u p e r, jw. s. 171.

⁴⁰ E. J. K r i g e, J. D. K r i g e. *The Realm of a Rain-queen. A Study of the Pattern of Lovedu Society*. London 1965 s. 2, 272; W. M. E i s e l e n, I. S c h a p e r a. *Religious Beliefs and Practices*. W: *The Bantu-speaking Tribes of South Africa. An Ethnographical Survey*. Ed. I. Schapera. 6th ed. London 1962 s. 268; I. S c h a p e r a. *Rainmaking Rites of Tswana Tribes*. Leiden 1971 s. 46.

⁴¹ O. B i s c h o f b e r g e r. *The Generation Classes of the Zanki (Tanzania)*. Fribourg 1972 s. 12 n.; G. W a g n e r. *The Bantu of North Kavirondo*. Vol. 1. London 1949 s. 156; H. Z i m o ń. *Regenriten auf der Insel Bukerebe (Tanzania)*. Freiburg Schweiz 1974 s. 139 przyp. 1.

⁴² Z i m o ń. *Regenriten auf der Insel Bukerebe* s. 22-26; t e n ż e. *Kulty agrarne u ludów Afryki Wschodniej i Południowej*. „Zeszyty Naukowe KUL” 18:1975 nr 3 s. 64.

⁴³ Zob. m.in. A. C. A. W r i g h t. *A Rain-Making Ceremony in Teso*. „The Uganda Journal” 10:1946 s. 25; A. B u t t. *The Nilotes of the Anglo-Egyptian Sudan and Uganda*. London 1952 s. 84; E. C o l s o n. *Rain-Shrines of the Plateau Tonga of Northern Rhodesia*. „Africa” 18:1948 s. 277, 280; A. A. T r o u w b o r s t. *Le Burundi*. W: M. d’H e r t e f e l t, A. A. T r o u w b o r s t, J. H. S c h e r e r. *Les anciens royaumes de la zone interlacustre méridionale Rwanda, Burundi, Buha*. Tervuren 1962 s. 160; V. M. A d a m. *Rain Making Rites in Ihanzu*. Kampala 1963 s. 18; G. B e r e s f o r d H o o k e. *An Akamba Ceremony Used in Times of Drought*. „Man” 28:1928 s. 139; G l u c k m a n, jw. s. 261.

⁴⁴ A. L. K i t c h i n g. *On the Backwaters of the Nile*. London 1912 s. 262; T u r n b u l l, jw. s. 50.

U niektórych ludów afrykańskich kobiety należą do tajnych związków, w których mężczyźni nie mogą brać udziału, np. w Liberii i Sierra Leone (*sande*), Gabonie (*nyembele*), u ludów Temne z Sierra Leone (*bundu* – związek odpowiedzialny za inicjację dziewcząt), Ekoi (*nimm*), Bini (*akejuju*) z Nigerii i Pigmejów Bambuti z Zairu (*elima*)⁴⁵ Kapłanki bóstwa Orisza-Oko są członkiniami tajnego związku i żaden mężczyzna nie może ich skrzywdzić ani obrazić⁴⁶.

Kobiety przygotowują ciało zmarłych mężczyzn i kobiet do pochówku (np. u ludów Ewe, Konkomba i innych ludów afrykańskich), organizują i dostarczają pokarmy i dary, są głównymi żałobnikami zmarłych oraz pocieszycielkami pogrążonych w żałobie. W rytuałach pogrzebowych u wielu ludów afrykańskich wdowy zmarłego męża muszą przestrzegać surowszych i bardziej szczegółowych przepisów, zakazów i nakazów związanych z żałobą (np. golenie głowy, wyłączenie, zmiana odzieży, kąpiel rytualna, oczyszczenia, używanie lewej zamiast prawej ręki, zakaz gotowania, zakaz stosunków seksualnych, noszenie czarnej lub białej odzieży, odwiedzenie farmy zmarłego męża) niż inne osoby, np. wdowcy⁴⁷.

Czarownikami i wiedźmami mogą być mężczyźni i kobiety, choć u wielu ludów afrykańskich kobiety, zwłaszcza starsze, są częściej oskarżane o czary. W mitach mówiących o pochodzeniu czarów rolę wiodącą pełnią kobiety⁴⁸. Lud Azande w Sudanie odróżnia czarownictwo nabyte (*sorcery*), polegające na tym, iż wyuczony czarownik lub czarownica świadomie szkodzi, używając nielegalnie pewnych substancji („lekarstw”) czy zaklęć od czarownictwa wrodzonego, czyli zaurocznictwa (*witchcraft*), polegającego na tym, iż wiedź-

⁴⁵ Zob. m.in. P i ł a s z e w i c z, jw. s. 48, 168 n.; C. C o q u e r y - V i d r o v i t c h. *African Women. A Modern History*. Boulder 1997 s. 35; A. M. D. L e b e u f. *Le rôle de la femme dans l'organisation politique des sociétés africaines*. W: *Femmes d'Afrique Noire* s. 114-116; C. M. T u r n b u l l. *The Elima – a Pre-marital Festival among the Bambuti Pygmies*. „Zaire” 14:1960 s. 175-192; H. Z i m o ń. *Ezoteryzm*. W: *Encyklopedia Katolicka*. T. 4. Red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz. Lublin 1983 kol. 1485 n.

⁴⁶ O m o y a j o w o, jw. s. 75.

⁴⁷ U. E. U m o r e n. *Enculturation and Inculturation: The Gospel of Liberation and the Culture of African Womanhood*. „African Christian Studies” 11:1995 No. 3 s. 48; O d u y o y e, jw. s. 15 n.; G a b a, jw. s. 182.

⁴⁸ M b o n, jw. s. 13; W. B l e e k. *Witchcraft, Gossip and Death: A Social Drama*. „Man” 11:1976 s. 526, 540; G. P a r r i n d e r. *Witchcraft: European and African*. 2nd ed. London 1963 s. 138 n.; 191 n.; M. G. M a r w i c k. *African Witchcraft*. W: *The Encyclopedia of Religion* vol. 15 s. 424; S. O s u n w o l e. *Witchcraft and Sorcery Yoruba Beliefs and Medicine*. „Orita” 23:1991 s. 74 n.; P. G e s c h i e r e. *Witchcraft and Sorcery*. W: *Encyclopedia of Africa South of the Sahara*. Vol. 4. Ed. J. Middleton. New York 1997 s. 378.

ma lub zauroczyciel na podstawie mistycznej mocy wrodzonej albo wcześniej nabytej działa z wewnętrznej, często nieświadomej, potrzeby czynienia zła⁴⁹

U ludu Nupe (Nigeria) wiedźmami są zawsze kobiety, które uważa się za rzeczywiście niebezpieczne. U ludów Tswana (Botswana), Soto, Kosa, Zulu, Wenda, Szangana-Tonga, Pedi, Pondo, Lowedu, Nguni, Bhaca (Afryka Południowa), Thonga [Tsonga] (Mozambik, Afryka Południowa), Szona, Ndebele (Zimbabwe), Lele (Demokratyczna Republika Kongo), Ewe (Togo i Benin) i Effutu (Ghana) wiedźmami są głównie kobiety, zwłaszcza w starszym wieku (Tswana)⁵⁰ Szonowie oskarżają o zaurocznictwo (*witchcraft*) żony i matki, a więc osoby nie należące do lineażu, a o czarownictwo nabyte (*sorcery*), które jest uważane za mniej niebezpieczne, oskarżają mężczyzn, a więc członków lineażu⁵¹. Zdaniem W. D. Hammond-Tooke'a czarownikami u ludów Południowej Afryki są zwykle mężczyźni⁵².

Fakt, iż u pewnych ludów afrykańskich za wiedźmy uważane są w większości kobiety, niektórzy badacze tłumaczą ich reakcją na tradycyjną dominację mężczyzn czy też ich pochodzeniem z innej grupy etnicznej⁵³ U ludów Karanga, Szona, Ndebele (Zimbabwe), Pondo, Kosa, Lowedu, Zulu (Afryka Południowa), Cewa (Zambia), Gisu (Uganda) oraz innych ludów afrykańskich poza obcymi oskarżane o czary są żony, które pochodzą z innych rodów, i dlatego uważa się je za starające się bardziej o dobro własne i dzieci niż męża i jego krewnych⁵⁴

⁴⁹ E. E. Evans Pritchard. *Witchcraft*. „Africa” 8:1935 s. 417 n.; tenże. *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*. 5th ed. Oxford 1965 s. 21.

⁵⁰ Zob. m.in. Nadel, jw. s. 19; Gluckman, jw. s. 269 n.; E. G. Parrinder. *African Ideas of Witchcraft*. W: *Religion und Religionen. Festschrift für Gustav Mensching zu seinem 65. Geburtstag*. Bonn 1967 s. 143 n.; Krige, Krige, jw. s. 252; A. W. Hoernlé. *Magic and Medicine*. W: *The Bantu-speaking Tribes of South Africa. An Ethnographical Survey*. Ed. I. Schapera. 6th ed. London 1959 s. 241; R. W. Wyllie. *Introspective Witchcraft among the Effutu of Southern Ghana*. „Man” 8:1973 s. 76; Crawford, jw. s. 75; W. D. Hammond Tooke. *World-view. I: A System of Beliefs*. W: *The Bantu-speaking Peoples of Southern Africa*. Ed. W. D. Hammond-Tooke. London 1974 s. 337 n.

⁵¹ R. Howman. *Witchcraft and the Law*. „Nada” 25:1948 s. 10 n.; Crawford, jw. s. 141 n., 287; M. Gelfand. *The African Witch. With Particular Reference to Witchcraft Beliefs and Practice among the Shona of Rhodesia*. Edinburgh 1967 s. 25 n., 42.

⁵² Hammond Tooke, jw. s. 338.

⁵³ Mbon, jw. s. 13; Parrinder. *African Ideas of Witchcraft* s. 149 n.; Wyllie, jw. s. 78; L. Mair. *Witchcraft*. London 1969 s. 102, 213 n.

⁵⁴ S. M. Aquina. *A Sociological Interpretation of Sorcery and Witchcraft Beliefs among the Karanga*. „Nada” 19:1968 No. 5 s. 48, 51 n.; J. Middleton, E. H. Winter. *Introduction*. W: *Witchcraft and Sorcery in East Africa*. Ed. J. Middleton, E. H. Winter.

U wielu ludów afrykańskich, jak np. Anlo, Ewe, Kwahu, Ga, Aszanti, Tallensi, Konkomba, Gondża (Ghana), Igbo, Gwari, Joruba, Ijede (Nigeria), Bangwa (grupa Bamileke w Kamerunie), Tswana (Botswana), Soto, Pondo (Afryka Południowa), Karanga (Zimbabwe), Cewa, Lozi [Barotse] (Zambia, Botswana), Njakjusa, Kaguru, Mbugwe (Tanzania), Njoro, Lugbara, Amba (Uganda), Nandi, Akamba, Gusii (Kenia), Dinka, Mandari (Sudan), czarownikami i wiedźmami (jeżeli u tych ludów występują dwa typy czarownictwa) są mężczyźni i kobiety⁵⁵

Czarownictwo jest dziedziczne, czyli wrodzone, lub nabyte.

U ludu Azande (Sudan) wiedźmami są mężczyźni i kobiety, przy czym mężczyzna-wiedźma przekazuje swą duchową moc (*mangu*) synom, a kobieta-wiedźma – tylko córkom. Mężczyzna może być zauroczony przez mężczyzn i kobiety, a kobiety tylko przez kobiety. Są one też rzadko specjalistkami rytualnymi, które diagnozują i zwalczają czary za pomocą lekarstw, praktyk leczniczych i tańców⁵⁶.

U ludu Njakjusa (Tanzania) dzieci obojga płci mogą dziedziczyć czary od ojca lub matki i koniecznie dziedziczą, jeżeli oboje rodzice są wiedźmami⁵⁷ U ludu Tallensi (Ghana) kobieta wiedźma przekazuje swą moc dzieciom obojga płci, a moc mężczyzny-wiedźmy zanika wraz z jego śmiercią⁵⁸. U lu-

2nd ed. London 1964 s. 14; J. La Fontaine. *Witchcraft in Bugisu*. W: *Witchcraft and Sorcery in East Africa* s. 206-213, 218; M. Gluckman. *Custom and Conflict in Africa*. 6th ed. Oxford 1966 s. 98 n.; Mair, jw. s. 206; Hunter, jw. s. 307; Crawford, jw. s. 139-141, W. D. Hammond Tooke. *World-view. II: A System of Action*. W: *The Bantu-speaking Peoples of Southern Africa* s. 358 n.

⁵⁵ Zob. m.in. Gaba, jw. s. 179, 186; Aquina, jw. s. 50; Nadel, jw. s. 20; Middleton, Winter, jw. s. 6, 9; Hoernlé, jw. s. 242; J. Beattie. *Sorcery in Bunyoro*. W: *Witchcraft and Sorcery in East Africa* s. 29; T. O. Beideman. *Witchcraft in Ukaguru*. Tamże s. 61; R. F. Gray. *Some Structural Aspects of Mbugwe Witchcraft*. Tamże s. 168; G. W. B. Huntingford. *Nandi Witchcraft*. Tamże s. 175; J. Middleton. *Witchcraft and Sorcery in Lugbara*. Tamże s. 262, 264; G. Lienhardt. *Some Notions of Witchcraft among the Dinka*. „Africa” 21:1951 s. 303; M. G. Marwick. *Sorcery in Its Social Setting. A Study of the Northern Rhodesia Cewa*. 2nd ed. Manchester 1970 s. 77, 96 n.; tenże. *African Witchcraft* s. 424; B. Reynolds. *Magic, Divination and Witchcraft among the Barotse of Northern Rhodesia*. London 1963 s. 52; Hunter, jw. s. 275.

⁵⁶ Evans Pritchard. *Witchcraft, Oracles and Magic* s. 31, 155 n.; Middleton, Winter, jw. s. 5; Mair, jw. s. 47; Parrinder. *Witchcraft: European and African* s. 142 n.

⁵⁷ M. Wilson. *Good Company. A Study of Nyakyusa Age-Villages*. 2nd ed. Boston 1963 s. 91; Mair, jw. s. 48.

⁵⁸ Middleton, Winter, jw. s. 5.

du Bangwa (grupa Bamileke w Kamerunie) czary dziedziczy od ojca pierworodny syn, a od matki dziedziczą dzieci obojga płci. U ludu Dinka (Sudan) więdźmy dziedziczą złą moc od ojca lub matki. U ludu Joruba córka dziedziczy złą moc od matki, a syn od ojca, a ponadto zdolność czarowania może być przekazywana krewnym więdźmy przez tajną inicjację⁵⁹ Również u niektórych innych ludów afrykańskich (np. Ga, Tswana, Lowedu, Szona) więdźmy, czarownice lub czarownicy mogą przekazywać moc uprawiania czarów innym ludziom za pomocą złych lekarstw⁶⁰ Według wierzeń Gondzów (Ghana) mężczyźni i kobiety mogą być zaurocznikami i więdźmami. Gondzowie uważają więdźmy zawsze za złe i w żadnym wypadku nie mogą one używać technik mistycznej agresji. Natomiast działalność agresywna zauroczników za pomocą czarów może być usprawiedliwiona, np. w obronie poddanych władcy czy mieszkańców zagrody przed atakiem złych więdźm⁶¹.

W dobie współczesnych przemian czarownictwo łączone jest w Afryce z zazdrością, nierównością społeczną i ekonomiczną oraz nielegalnym pragnieniem władzy. W praktykach czarowniczych mniej zaangażowane są obecnie kobiety, co tłumaczy się większym udziałem mężczyzn we współczesnym życiu politycznym i ekonomicznym⁶². Z jednej strony niektórzy afrykańści podkreślają wzrost praktyk czarowniczych w środowiskach wiejskich, a nawet nieraz i w miastach (np. Winneba w południowej Ghanie) oraz wzmożoną działalność ruchów i kultów antyczarowniczych w różnych regionach i krajach Czarnej Afryki⁶³ Z drugiej strony zwraca się też uwagę na fakt, iż

⁵⁹ L i e n h a r d, jw. s. 304; O s u n w o l e, jw. s. 76, 82.

⁶⁰ H o w m a n, jw. s. 10; M. G e l f a n d. *Shona Ritual. Witch Special Reference to the Chaminuka Cult*. Cape Town 1959 s. 162; t e n ż e. *The African Witch* s. 42 n.; M a i r, jw. s. 47 n.; P a r r i n d e r. *Witchcraft: European and African* s. 141-143.

⁶¹ G o d d y, jw. s. 207, 211, 228-237, 241-243. Zob. także: M. D o u g l a s. *Thirty Years after Witchcraft, Oracles and Magic*. W: *Witchcraft Confessions and Accusations*. Ed. M. Douglas. London 1970 s. XXVIII n.; T. O. B e i d e l m a n. *Towards More Open Theoretical Interpretations*. Tamże s. 252 n.

⁶² G r e s c h i e r e, jw. s. 376, 378.

⁶³ Zob. M. J. S w a r t z. *Modern Conditions and Witchcraft/Sorcery Accusations*. W: *Witchcraft and Sorcery. Selected Readings*. 2nd ed. (reprinted). Harmondsworth 1986 s. 392 n.; G l u c k m a n. *Custom and Conflict in Africa* s. 101; W y l l i e, jw. s. 78; Z i m o Ń. *Afrykańskie rytuały agrarne* s. 49, 55; T. C. M c C a s k i e. *Anti-Witchcraft Cults in Asante: An Essay in the Social History of an African People*. „History in Africa” 8:1981 s. 125, 137; R. G. W i l l i s. *Instant Millennium. The Sociology of African Witch-cleansing Cults*. W: *Witchcraft Confessions and Accusations* s. 129-134; J. G o o d y. *Anomie in Ashanti?* „Africa” 27:1957 s. 356-363; M. M c L e o d. *On the Spread of Anti-Witchcraft Cults in Modern Asante*. W: *Changing Social Structure in Ghana. Essays in the Comparative Sociology*

modernizacja i związana z nią sekularyzacja przyczyniają się powoli, zwłaszcza w środowiskach miejskich, do zmniejszania oskarżeń o czary oraz szukania wyjaśnień niepowodzeń i nieszczęść w mniejszym stopniu w wierzeniach czarowniczych⁶⁴.

*

Badania etnologiczne i religioznawcze wskazują na zróżnicowanie statusu mężczyzny i kobiety, które wynika ostatecznie z uwarunkowań kulturowych, a nie z różnic biologicznych. Wielu badaczy wskazuje na istnienie asymetrii związanej z płcią, która odnosi się także do sfery religijnej. Ludy pierwotne uważają życie za fundamentalną wartość i dlatego ich tradycje kulturowe i religijne podkreślają funkcje biologiczne kobiety oraz upatrują w prokreacji jej główne powołanie i zadanie. Zajęcia domowe i gospodarcze oraz opieka nad dziećmi pochłaniają kobietom dużo czasu i ograniczają im możliwość oddawania się praktykom religijno-rytualnym.

U wielu ludów afrykańskich kobieta pełni rolę lekarza rodzimego i uzdrowiciela, gdyż podstawowa opieka lekarska ma miejsce w rodzinie i jest często wykonywana przez matki i babcie. Kobiety nawiedzone przez różne duchy są często inicjowane do kultów leczniczych. W Afryce kobiety w mniejszym zakresie spełniają funkcje kapłańskie, są to często starsze kobiety po menopauzie. Badacze ludów afrykańskich podkreślają, że nawiedzeniu przez duchy ulegają częściej kobiety niż mężczyźni, co uważają za reakcję na podrzędny status kobiet w życiu społecznym, politycznym i religijnym. U wielu ludów afrykańskich wróżbitami są mężczyźni i kobiety. U niektórych ludów Afryki Zachodniej kobiety uważane są za „żony” męskich bóstw. Natomiast u pewnych ludów Afryki Wschodniej i Południowej kobiety kontrolują płodność ziemi i są uznanymi zaklinaczkami deszczu. U niektórych ludów afrykańskich kobiety należą do tajnych związków. Czarownicami i wiedźmami mogą być

of a New State and Old Tradition. Ed. J. Goody. London 1975 s. 107-117; G r e s c h i e r e, jw. s. 378, 381.

⁶⁴ M a r w i c k. *African Witchcraft* s. 427; t e n ż e. *The Decline of Witch Beliefs in Differentiated Societies*. W: *Witchcraft and Sorcery. Selected Readings*. Ed. M. G. Marwick. Harmondsworth 1970 s. 379-381; J. C. M i t c h e l l. *The Meaning in Misfortune for Urban Africans*. W: *African System of Thought. Studies Presented and Discussed at the Third International African Seminar in Salisbury, December 1960*. London 1965 s. 201 n.; S w a r t z, jw. s. 393; W y l l i e, jw. s. 78.

zarówno mężczyźni, jak i kobiety; choć u wielu ludów afrykańskich kobiety, zwłaszcza starsze, są częściej oskarżane o czary, co tłumaczy się nierównością społeczną i ekonomiczną oraz pragnieniem władzy.

WOMEN IN TRADITIONAL AFRICAN RELIGIONS

S u m m a r y

Ethnological and religiological studies point at a differentiation existing between the status of men and women, which follows from the cultural conditions, and not from the biological differences. A lot of researchers show the asymmetry connected with the gender, which also refers to the sphere of religion. Primitive peoples consider life to be the fundamental value and so their cultural and religious traditions emphasize the biological functions of a woman and see procreation as her main calling and task. Household duties and looking after the children take a lot of women's time and in this way limit their possibility to take part in religious and ritual practices.

In a number of African peoples it is the woman who performs the role of a native doctor and healer since the basic medical care takes place within the family and is frequently done by mothers and grandmothers. Women possessed by various spirits are often initiated into the medical cults. In Africa women perform priest's functions to a smaller extent, there are mainly older women who have already gone through their menopause. The researchers of the African peoples emphasize that it is more often women than men who get possessed by spirits, which they consider a reaction to the inferior status of women in the social, political and religious life. In many African peoples both men and women are diviners. In a few peoples of East and South Africa women control the earth's fertility and are the acknowledged rainmakers. In some African peoples women belong to secret societies. Both men and women can be sorcerers and witches although in many African peoples women, especially those older ones, are more often accused of sorcery, which is accounted for by social and economic inequality and the desire of power.

Summarized by Henryk Zimoń SVD